

Hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet.

Med hemmansklyvning förstås här styckning av ett hemman i två eller flera självständiga hemmansdelar (jordbruk, gårdar). Sådan delning skedde huvudsakligen genom skifte, köp, byte eller gåva. Den utbrutna gården åsattes ett visst mantalsbråk, som angav dess storlek i förhållande till ett helt mantal.

Man skulle kunna tycka, att jordeboken vid varje särskild tidpunkt skulle ge tillförlitliga upplysningar om gårdarnas antal och deras mantalsbråk, d. v. s. redovisa för hemmansklyvningens intensitet. Så är emellertid inte fallet. Jordeböckerna under förra hälften av 1700-talet fick sin definitiva utformning i samband med Karl XI:s indelningsverk och ändrades sedan inte annat än i sällsynta undantagsfall. Inträffande förändringar i ägoförhållandena kom dessutom sällan till myndigheternas kännedom, ty allmogen hade en inrotad vana att stycka sina gårdar utan domstolarnas medverkan. Lagfart söktes sålunda sällan vid denna böndernas s. k. *sämjedelning*. Detta hade väl ofta sin grund i att sämjedelningen resulterade i hemmansdelar mindre än 1/4 mantal, vilket sedan Karl XI:s tid var den undre lagliga gränsen för hemman i större delen av riket. Men böndernas självrådighet bottnade nog också i deras allmänna olust inför tidsutdräkten, besväret och kostnaderna.

Länsstyrelserna var inte okunniga om denna olagliga ägostyckning, men några åtgärder för att hindra den vidtogs ej. Karl XII gynnade hemmansklyvningen kraftigt genom att helt frige den under sitt sista regeringsår. Med frihetstidens ingång kom en reaktion mot konungens åtgärder även på detta område, och Karl XI:s förordningar sattes åter i kraft. På 1730-talet började en mera liberal uppfattning i ägostyckningsfrågan vinna terräng, enär den ökade befolkningen gjorde det önskvärt att skapa så många självständiga jordbruk som möjligt. Detta senare påstående torde kunna inverteras och formuleras sålunda, att man genom en obegränsad rätt till hemmansklyvning hoppades på en kraftig stegring av befolkningen. Denna friare syn på jordstyckningsfrågan slog helt

igenom den 30 juni 1747, då en kunglig förordning tillät klyvning av hemman under 1/4 mantal.¹

Nils Wohlin har sökt besvara frågan, hur långt hemmansklyvningen avancerat i riket, då den vid mitten av 1700-talet helt frigavs. För Skaraborgs län ger han siffermässiga uppgifter, men för övrigt når han icke längre än till några allmänt hållna påståenden, att hemmansklyvningen nått ganska långt i vissa orter, såsom Bergslagen, västra Värmland, norra Bohuslän, stora delar av Småland m. fl. För övrigt konstaterar Wohlin, att antalet hemmansdelar i de olika landsdelarna icke kan beräknas på grundval av tillgängliga uppgifter.²

Hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet uppger Wohlin på grundval av en landshövdingrelation till följande belopp å skatte och kronojord.³

Tab. 1.

Hemmans- mantal	Skatte Antal hemman	Krono Antal hemman	Summa
1/1	930	767	1697
7/8	2	1	3
3/4	99	232	331
5/8	6	13	19
1/2	414	888	1302
3/8	30	81	111
1/4	418	603	1021
1/8	186	224	410
Summa	2085	2809	4894

I min uppsats om hemmansklyvningen i Värmland, till vilken här i allmänhet hänvisas, har jag framhållit, att man i brännvinsbevillningslängderna i 1748 års landsboksverifikationer har

¹ Jmfr mera utförlig historik över hemmansklyvningen intill år 1747 i förf:s uppsats Hemmansklyvningen i Värmland vid mitten av 1700-talet (Ek. Tidskrift 1950, hft 1).

² Wohlin, Nils. Den svenska jordstyeckningspolitiken i de 18:e och 19:e århundradena, 526.

³ Wohlin, a. a., 521.

ett ganska gott material för en utredning av frågan, hur pass långt ägostyckningen gått vid mitten av 1700-talet. Källan har emellertid den svagheten att uppge något för lågt belopp på summan av länets mantal. Detta beror på att bevillningen graderades i tre avgiftsklasser alltefter gårdens mantal. Jordbrukarna utsattes alltså för frestelsen att uppge lägre mantal än det verkliga för att på så sätt komma i en lägre bevillningsklass. Skaraborgsbönderna har också i viss utsträckning fallit för frestelsen. Jordeboken ger sålunda år 1748 en summa på 4840 mantal i länet, under det att bevillningslängderna stannar vid 4569. Detta innebär, att 271 mantal eller 5,6 % av den bevillningspliktiga jorden undandragits brännvinsbeskattningen. Taxeringsmoralen i Skaraborgs län var sålunda år 1748 ganska god.

I tab. 2 har samlats bevillningslängdernas uppgifter på antalet hemman av varje särskilt förekommande mantalsbråk i Skaraborgs län år 1748. Mantalsbråken är ordnade efter fallande värde. På grund av nyss anförda defekter i materialet är siffrorna icke exakta men torde dock ge en något så när pålitlig bild av ägostyckningen vid nämnda tidpunkt.

Tab. 2. *Hemmansklyvningen i Skaraborgs län 1748*

Hemmanets storlek i mantal	Antal hemman Skatte och Krono	Antal hemman Frälse	Summa
1/1 och därutöver	112	316	428
5/6	1	—	1
3/4	45	85	130
11/16	1	—	1
2/3	8	9	17
5/8	3	7	10
7/12	1	—	1
9/16	1	—	1
5/9	1	—	1
1/2	1614	1292	2906
17/36	1	—	1
7/16	3	6	9
5/12	5	—	5
9/22	2	—	2
2/5	2	1	3
3/8	617	202	819
1/3	461	237	698
55/180	1	—	1

Hemmanets storlek i mantal	Antal hemman Skatte och Krono	Antal hemman Frälse	Summa
5/16	53	28	81
3/10	4	—	4
7/24	1	—	1
2/7	2	—	2
9/32	4	—	4
25/90	1	—	1
11/42	1	—	1
1/4	4670	1531	6201
6/25	1	—	1
2/9	11	—	11
7/32	1	—	1
3/14	2	—	2
5/24	15	—	15
1/5	44	3	47
35/180	1	—	1
3/16	183	43	226
2/11	3	1	4
4/22	1	—	1
1/6	315	40	355
4/25	1	—	1
5/32	7	—	7
2/15	1	—	1
1/7	2	—	2
1/8	1297	336	1633
1/9	7	—	7
1/10	12	—	12
3/32	22	—	22
1/11	1	—	1
1/12	75	1	76
1/15	1	—	1
1/16	238	33	271
1/18	5	—	5
1/24	9	—	9
1/32	12	—	12
Summa 9882			14053
		4171	

Enligt Wohlin skulle länet ha haft 4894 självständiga jordbruk skatte och krono vid mitten av 1700-talet (tab. 1). Av tab. 2 framgår, att de uppgick till 9882 eller något över Wohlins dubbla summa. Det råder ingen tvekan om att tab. 2 kommer sanningen

närmast, även om den icke innehåller hela sanningen. Wohllins misstag är desto allvarligare, som det inte är svårt att konstatera, varifrån den av Wohlin utnyttjade landshövdingrelationen hämtat sina uppgifter. Det är nämligen från en så lätt tillgänglig källa som jordeboken. Detta framgår tydligt av en sammanställning av Wohllins uppgifter (landshövdingrelationen 1751) med 1749 års jordebok (1751 års jordebok har icke varit tillgänglig för denna undersökning). Sammanställningen får det utseende, tab. 3 utvisar.

Tab. 3.

Mantalsbråk	Antal hemman enl. Wohlin skatte och krono	Antal hemman enl. 1749 års jordebok skatte och krono
1/1	1697	1698
7/8	3	3
5/6	—	1
3/4	331	338
5/8	19	21
1/2	1302	1299
3/8	111	108
5/16	—	7
1/4	1021	1031
3/16	—	7
1/6	—	1
1/8	410	412
1/16	—	41
Summa	4894	4967

Överensstämmelsen mellan de båda källorna är så pass god, att ett samband är ställt utom all fråga. Wohllins bidrag till utredningen om hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet är helt värdelös.

Vi återgår till tab. 2. Enligt denna hade Skaraborgs län år 1748 icke mindre än 14053 självständiga jordbruk fördelade på 52 olika slag av hemmansbråk. Många mantalsbråk förekommer dock endast en eller ett fåtal gånger. Vid ägostyckning koncentrerade man sig följaktligen kring ett visst begränsat antal storlekstyper, vilket närmare framgår av tab. 4, som redovisar de

Tab. 4. *Olika mantalsbråks procentuella andel av totalantalet hemmansdelar i Skaraborgs län 1748.*

Mantalsbråk	Procentuell andel av antalet hemman
1/4	44
1/2	21
1/8	12
3/8	6
1/3	5
1/1 och mer	2
1/6	2,5
1/16	2
3/16	1,5
Summa	96,0

olika mantalsfraktionernas procentuella andel av totalsumman hemmansdelar. Tabellen visar, att endast 4 % representerar hemmansdelar, som icke var för sig når upp till 1 % av totalsumman gårdar.

I tab. 5 har brukningsdelarna sammanförts i större grupper efter sjunkande värde på mantalsbråket. För varje grupp anges antal brukningsdelar och gruppens procentuella andel av totalantalet jordbruk. I sista kolumnen anges för jämförelses skull motsvarande procentsiffror för Värmland.

Tab. 5. *Hemmansdelar i Skaraborgs län 1748 i absoluta tal och i % av totalantalet.*

(Procentsiffrorna inom parentes gäller Värmland).

Mantal	Antal hemmansdelar	Hemmansdelarnas antal i % av totalsumman
Intill 1/1	428	3,1 (0,9)
Mindre än 1/1 t. o. m. 1/2	3068	22,0 (2,6)
Mindre än 1/2 t. o. m. 1/4	7833	55,7 (13,0)
Mindre än 1/4 t. o. m. 1/8	2308	16,4 (31,9)
Mindre än 1/8	416	2,8 (51,6)
Summa	14053	100,0 (100,0)

Procenttalen inom parentes visar, att hemmansklyvningen i Värmland år 1748 gått betydligt längre än i Skaraborgs län. Tyngdpunkten ligger i Skaraborgs län inom storleksgruppen 1/2—1/4 mantal, som svarar för mer än hälften eller 55,7 procent av länets jordbruk, under det att mer än hälften av Värmlands gårdar eller 51,6 % är så ringa i mantal, att de understiger 1/8.

Före 1747 års fria rätt till hemmansklyvning var 1/4 mantal lägsta tillåtna mantal i Skaraborgs län. Det kan därför vara av ett visst intresse att konstatera, att vid nämnda tidpunkt 2724 jordbruk eller 19,2 % av totalantalet underskridit den lagliga gränsen. I Värmland var den lagliga minimigränsen 1/8 mantal. Här var samtidigt den olagliga ägostyckningen 26 %.

Tab. 6. *Hemmansklyvningen i Skaraborgs län år 1748 fördelad på de fem särskilda fögderierna.*

Brukningsdelarnas mantal	Vadsbo		Höjentorp		Vartofta		Skara		Läckö	
	Antal br.-delar	% av fögderisumman	Antal br.-delar	% av fögderisumman	Antal br.-delar	% av fögderisumman	Antal br.-delar	% av fögderisumman	Antal br.-delar	% av fögderisumman
Intill 1/1	95	2,5	107	4,5	82	3,5	71	2,6	73	2,3
Mindre än 1/1 till 1/2	533	15,7	675	28,2	599	25,8	694	25,4	565	17,7
Mindre än 1/2 till 1/4	1712	50,3	1274	53,1	1314	56,5	1556	57,0	1970	61,7
Mindre än 1/4 till 1/8	810	23,8	265	11,1	318	13,6	376	13,8	530	16,6
Mindre än 1/8	260	7,7	75	3,1	13	0,6	32	1,2	53	1,7
Summa	3410	100,0	2396	100,0	2326	100,0	2729	100,0	3191	100,0

För att klargöra, i vilka delar av Skaraborgs län hemmansklyvningen gått längst, har i tab. 6 hemmansdelarna fördelats på länets fem fögderier.

Om man i tab. 6 för varje fögderi summerar procentsiffrorna för de två sista grupperna, d. v. s. mindre hemman under 1/4 mantal, erhålles följande uppställning:

Vadsbo 31,5.

Läckö 18,3.

Skara 15,0.

Höjentorp 14,2.

Vartofta 14,2.

Av sammanställningen framgår, att hemmansklyvningen i Skaraborgs län år 1748 hade avancerat längst i Vadsbo. 31,5 % eller nästan 1/3 av gårdarna låg under den lagliga minimigränsen på 1/4 mantal. Vadsbo har ifråga om ägostyckning hunnit dubbelt så långt som de fyra övriga befallningarna, som sinsemellan visar rätt så god överensstämmelse dock med någon avvikelse för Läckö befallning, som i jämförelse med Höjentorp, Skara och Vartofta har ett påfallande stort antal hemman i gruppen 1/4—1/8 mantal.

Den relativt långt framskridna ägostyckningen i Vadsbo visar, att detta fögderi vid här ifrågavarande tidpunkt hade en annan struktur än de övriga fögderierna i länet. I skogsbygderna på Tiveden hade svedjebruket skapat ett stort antal mindre hemman. Dessutom fanns här några bruk, som gav befolkningen extraförtjänster och satte den i stånd att dra sig fram på även obetydliga hemmanslotter. Ur ekonomisk-geografisk synpunkt hör Vadsbo därför mera samman med bergslagsbygderna än med Skaraborgs län.

Wohlin anser, att brukarna av de minsta hemmanslotterna levde i fattigdom och misär. Detta påstående bör dock icke få stå utan invändningar. Vadsbo befallning stod bäst emot påfrestningarna under det stora nordiska kriget.¹ Här hade hemmansklyvningen gått längst år 1748. Visserligen saknas statistik för ägostyckningen år 1718, men man torde kunna utgå ifrån, att den agrara strukturen av Vadsbo befallning år 1748 icke uteslutande är en produkt från frihetstiden.

Wohlin antager, att ägostyckningen var mera framskriden på skatte- och kronojord än på frälsejord. Detta antagande stämmer, vad förhållandena i Skaraborgs län beträffar. En statistisk belysning åt detta spörsmål ges i tab. 7.

Tab. 7. *Hemmansklyvningen å skatte- och kronojord och frälsejord i Skaraborgs län år 1748.*

Mantal	Skatte och krono Antal hemman	Antal hemman i % av totalantalet hemman skatte o. krono	Frälse Antal hemman	Antal hemman i % av totalantalet hemman frälse
Intill 1/2	1787	18,1	1709	41,0
Mindre än 1/2 t. o. m. 1/4	5828	58,9	2005	48,1
Mindre än 1/4	2267	23,0	457	10,9
Summa	9882	100,0	4171	100,0

¹ Se förf:s Studier över det inre tillståndet i Sverige under senare delen av Karl XII:s regering med särskild hänsyn till Skaraborgs län, 100.

Tabellen visar, att av frälsegårdarna var 89 % possessioner, som icke understeg $1/4$ mantal. Motsvarande siffra för skatte- och krono är 77 %. Frälsets övervikt, när det gäller de stora gårdarna, är markant. Inemot hälften av alla frälsehemman tillhör storleksordningen $1/2$ mantal och därutöver. Av skatte- och kronohemman når icke ens en femtedel upp i denna grupp.

Gunnar Olander.
